

ЛЕКЦІЯ

Тема: Мистецтво XVIII століття

Мета: Ознайомити студентів із культурно – мистецькими особливостями стилю рококо. Виховати естетичну культуру майбутніх спеціалістів.

План

1. *Загальна характеристика мистецтва стилю рококо.*
2. *Характерні риси мистецтва стилю рококо.*
3. *Архітектура стилю рококо.*

Лекційний матеріал

План

Загальна характеристика мистецтва стилю рококо

Термін «рококо» виник у Франції наприкінці 18 в., в епоху розквіту класицизму, як презирлива кличка для всього манірного і вигадливого мистецтва 18 в.: вигнута, примхлива лінія, що нагадує обриси раковини, - його головна ознака. Мистецтво рококо - це світ вимислу і інтимних переживань, декоративної театральності, вишуканості, витонченої витонченості, у ньому немає місця героїзму і пафосу - вони змінюються грою в любов, фантазією, чарівними дрібничками.

Рококо - вишуканий і витончений стиль початку вісімнадцятого століття. Характерними рисами інтер'єру в стилі рококо є вишуканість, граціозний орнамент, велика декоративна навантаження композицій і інтер'єрів, велика увага до міфології, комфорту, еротичних ситуацій, створення ілюзорного світу, наповненого атмосферою тепла, затишку, комфорту і витонченості. Філософія рококо - це світ будуара, гри карнавалу. У колориті інтер'єру рококо переважають ніжні пастельні тони. Найбільш популярні колірні поєднання - біле з блакитним, зеленим або рожевим і, звичайно ж, золото.

Одним з основоположників стилю «рококо» був талановитий Антуан Ватто, що дав найбільш досконале втілення принципам цього стилю.

В інтер'єрах з'являються пересувні ширми, які візуально змінюють

простір, гобелени із зображеннями пагод, квітів, людей в китайському одязі, вишукані орхідеї, знаменитий китайський фарфор, акваріумні риби, тонкоствольніе дерева і витончені лаковані меблі китайських майстрів, немов створена для рококо.

Характерні риси мистецтва стилю рококо

Мистецтво рококо як таке зберігає аристократичний характер і обслуговує потреби привілейованих станів суспільства. Мистецтво рококо (з його легковажністю, культом насолод, фліртом) існує наче для того, щоби подобатись аристократії і легко повчати і розважити її в дозвілля.

Практично у всі періоди 18 століття історичний живопис, оголошений головуючим жанром, втрачав провідні позиції, поступаючись малопrestiжним портретному і побутовому жанрам. Бо практично всі відомі митці століття, прибічники рококо Франції та Італії, були портретистами, а портрет опинявся в центрі боротьби ідей, практично головував в мистецьких пошуках.

Усвідомлення значущості стилю рококо розтяглось на століття. Так, французький академічний словник від 1835 року обмежував існування рококо періодами правління королів Луї XV та початком правління Людовика XVI. Були означені в словнику лише галузі дизайну інтер'єрів, живопису, порцеляни і ужиткового мистецтва. Хоча вплив рококо був набагато більшим і охопив тодішні літературу, театр, музику, частково — архітектуру. Приблизно з того ж 1835 р. країни Європи пережили нову хвилю рококо, котру назвали неорококо 19 ст. В меблярстві і в порцеляні стилістика неорококо утримала власні позиції і в 20 ст.

В 20 ст. незважаючи на дискусії, стиль рококо науковці визнали базисним стилем західноєвропейського мистецтва поряд з бароко і класицизмом.

Вважають, що живопис стилю рококо зародився у Франції. Культурні зв'язки сусідніх країн і панівна мода доби досить швидко зробили мистецтво рококо інтернаціональним, здебільшого при королівських дворах чи в

аристократичних садибах. Стилiстику рококо мав живопис Франції, Італії, німецьких князiвств, Австрії (і Чехії в її складі), Російської імперії, найменше Голландії, Португалії, Іспанії (ранішні твори Гойї).

Найкращі зразки живопису рококо дали Франція і Італія. У Франції засновниками рококо стають француз Ватто і італійка з Венеції Розальба Кар'єра. Пізніше справу продовжили —

Жак де Лажу молодший(1686—1761)

Жіль-Марі Опенордт (1672—1742)

Франсуа Буше(1703—1770)

Вільям Хогарт (1697—1764)

Френсіс Хейман (1708—1776)

Жан-Оноре Фрагонар (1732—1806) і декілька майстрів незрівняно меншого обдарування — Ніколя Ланкре (1690—1743)

Жан-Марк Нат'є(1685—1766)

Карл Ванлоо (1705—1765)

П'єр Кійяр

Анрі П'єр Данлу (1753—1909)

Ноель-Нікола Куапель

Шарль-Антуан Куапель,

Жан-Баттіст Патер тощо.

Стилiстика рококо притаманна учнівським і ранішнім творам велетенські обдарованого Жака-Луї Давіда, майбутнього прихильника класицизму і ампіру. Особливе місце посіла і творчість Шардена, видатного майстра натюрморту Франції в добу рококо. Риси рококо притаманні деяким жанровим картинам Шардена, але без еротизму, театральності і ідилічно-пасторальних мотивів, таких типових для стилю рококо у інших художників.

Серед художників італійців стилістику рококо розділяли :

Якопо Амігоні (1675—1752),

Донатто Креті (1671-1749)

П'єтро Лонгі (1702—1785),

Джамбаттіста Тьєполо (1696—1770),

його син Лоренцо Тьєполо (дивись портрет Цецілії Гварді)

Джузеппе Боніто (1707—1789)

Бернардо Белотто (1721—1780),

Стефано Тореллі (1712—1784),

П'єтро Ротарі (1707—1762),

Луї Жан Лагрене (1725—1805),

Коррадо Джакінто (1703—1765) тощо.

Космополітизм живопису рококо найбільш притаманний саме творам італійців, що досить легко перетинали кордони різних держав і роками працювали поза межами Італії (Амігоні — в Баварії, Лондоні і Мадриді, Бернардо Белотто в Німеччині і Польщі, П'єтро Ротарі в Дрездені, Відні і Петербурзі).

На 18 століття прийшовся новий розквіт мистецтва портрета. Причетним до стилів пізнього бароко і рококо слід визнати і Олександра Росліна, відомого портретиста зі Швеції, теж досить космополітичну фігуру доби (працював у Швеції, Італії, Німеччині, Російській імперії, Франції, помер в Парижі).

є всі прихильно ставилися до стилю рококо навіть у Франції. Спроби відійти від стилістики рококо робив скульптор Едм Бушардон (1698—1762). Вже в перших своїх творах Бушардон зробив спроби відмовитися від грайливого рококо, спираючись на досвід французького класицизму 17 ст. та на лаконізм античного мистецтва. Отримавши замовлення на побудову фонтану Чотирьох Сезонів в Парижі, він створив твір, що нічим не нагадував стилістику рококо ні в архітектурі, ні в скульптурному декорі. Повністю порвав зі стилем рококо і Жак-Луї Давід під час свого перебування у Римі. Навіть пізні твори «класичної» фігури рококо — художника Жана-Оноре Фрагонара свідчать про відхід від рококо та орієнтацію на реалістичний живопис голладців 17 століття.

Життя та творчість Етьєна Моріса Фальконе припали на пору досить швидкої зміни декількох мистецьки стилів —

мистецького діапазону, Фальконе вдало працював в кожному з них, про що свідчать скульптурні групи «Смерть Мілона Кротонського», релігійні скульптури в церкві Св. Роха, алегоричні статуї «Музика» та «Зима», дрібна порцелянова пластика в стилі рококо.

Примхливе і чудернацьке рококо не здатне було якісно відтворити героїчні, могутні характери. Обмеженість стилістики рококо добре відчував той же Фальконе. І коли отримав замову на кінний монумент царю Петру I (Мідний Вершник), повністю відмовився від стилістики рококо, звернувшись до зразків античності і розвиненого бароко. Рококо могло не все.

Доба рококо має своїх видатних майстрів і серед скульпторів, хоча їх значно менше, ніж живописців. Цікава школа скульпторів доби рококо склалася в Празі (Матьяш Бернард Браун та ін.) і Львові (Пінзель і його школа).

Навчання в Італії і благодійні впливи яскравих зразків бароко в скульптурі добре позначились на скульптурах Брауна. Якщо в ранішніх творах відчутні барокові зразки Італії (Христос втішає Святу Люїтгарту), то і найкращі зразки скульптора в стилі рококо не поринають в легковажність, зберігаючи при цьому витонченість, грацію, навіть театральність (карнавальна маска на обличчі скульптури-алегорії «Підступність», замок Кукс, Чехія).

Архітектура стилю рококо

Світ мініатюрних форм знайшло своє головне вираження в прикладному мистецтві - у меблях, посуді, бронзі, порцеляні, а в архітектурі переважно на характер декору, що придбав манерно-витончений, підкреслено витончений і ускладнений вид.

В інтер'єрі важливим тепер було не пишне і величне, а приємне і зручне. Будинки, що споруджуються в цей період, як правило, строго класичні по екстер'єру. У середині ж стіни розбиті фільонками, нішами, густо прикрашені живописом, ліпниною, позолотою, дрібною пластикою, декоративними тканинами, бронзою, порцеляною, дзеркалами.

Філософію стилю Рококо визначали жінки - фаворитки короля: маркіза де Помпадур, мадам Дюбарі, Марія Лещинська. Рококо вважає головним у житті свято, витончену насолоду і любов. Сховані павільйони, китайські будиночки, затишні гроти.

Камерність і затишність приміщень рококо створювалася за рахунок набагато менших розмірів і особливого декорування. Характерними рисами рококо є вишуканість, велика декоративна нагруженність інтер'єрів і композицій, граціозний орнаментальний ритм, велика увага до міфології, еротичним ситуаціям, особистому комфортові. Найвищий розвиток в архітектурі стиль одержав в Баварії. Згодом стиль рококо перемінився неокласицизмом.

Центром формування нової культури XVIII сторіччя став не палацевий парадний інтер'єр, а салон. Замість величезних парадних залів бароко з'являються невеликі ошатні салони рококо. Стиль рококо не вніс в архітектуру ніяких нових конструктивних елементів, але користувався старими, не стискуючи себе при їхньому вживанні ніякими традиціями і маючи у виді, головним чином, досягнення декоративної ефектності.

Архітектура рококо прагне бути легкою, привітною, грайливою будь-що-будь; вона не піклується про доцільність форм частин спорудження, а розпоряджається ними як завгодно, по велінню капризу, уникає строгої симетричності.

Для рококо типові невеликі кімнати з закругленими кутами або ж овальні в плані. У створеннях цієї архітектури прямі лінії і плоскі поверхні майже зникають або, принаймні, замасковуються фігурною обробкою. Стіни членуються тонкими тягами на окремі панно, розташовані в два ряди.

Нижній ряд відігравав роль панелі. Колони то подовжуються, то коротшають і скручуються гвинтоподібно, їхні капітелі спотворюються кокетливими змінами і збільшеннями. Замість колон, капітелей з'являються тонкі рельєфні обрамлення - фільонки, стрічкові переплетення, орнаментальні прикраси, гротески. Високі пілястри і величезні каріатиди підпирають незначні

виступи із сильно видатним уперед карнизом. Дахи оперізуються по краї балюстрадами з флаконовидними балясинами і з поміщеними на деякій відстані одна від одної постаментами з вазами або статуями.

Архітектори рококо намагалися згладити кут між стіною і стелею за допомогою падуги - плавного напівкруглого переходу, що декорувався тонким орнаментальним рельєфом. Так само як і в часи бароко, велика увага приділялася стельовим плафонам, однак у цей період стелі знову стали плоскими. Відмітна риса рококо - дрібний стилізований тонкий рельєфний орнамент у виді переплетень, гротесків, завитків, опуклих щитів, неправильно оточених такими ж завитками, з масок, квіткових гірлянд і фестонів, і рокайля - орнаменту у виді черепашок. Рокайль стає основним мотивом декору. Орнаментация використовується повсюдно - в обрамленні вікон, дверей, стінних просторів усередині будинку, у плафонах.

Стиль рококо прагнув зорозво зруйнувати конструкцію будинку. Для цих цілей використовувалися масштабні розписи і величезні дзеркала. Щоб візуально розширити простір невеликих кімнат, дзеркальні поверхні розташовувалися одна напроти іншої, а для збільшення кількості денного світла - напроти вікна. Щоб зняти відчуття масивності стін і перекриттів і додати легкість і легкість інтер'єрам, вікна розташовувалися майже в одній площині зі стіною.

Незважаючи на таку відсутність раціональності в користуванні архітектонічними елементами і на примхливість, стиль рококо залишив багато пам'ятників, що донині залучають своєю оригінальністю, розкішшю і веселою красою. Це Версальський палац у Франції, Дрезденський Цвінгер у Німеччині, Зимовий палац і інші будинки Растреллі в Росії. Рококо переносить нас в епоху рум'яний, білив, мушок і пудрених перук, не дарма ж у німців цей стиль називався *Zopfstil*.

На той час Париж був уже перенаселений і дуже щільно забудований, тому архітекторам було дано не занадто багато можливостей для створення архітектурно-будівельних шедеврів. Головною турботою й увагою був

оточений інтер'єр приміщень, а так само предмети інтер'єра й аксесуари. Саме в епоху рококо уперше виникає представлення про інтер'єр, як цілісному ансамблі: стильовій єдності будинку, декору стін, стель, меблів.

У силу деяких історичних особливостей і світогляду того часу, стиль рококо залишив самий помітний слід не у великих монументальних формах, а в предметах інтер'єру й аксесуарах. Рококо - стиль, заснований на деталі.

Модним словом стає *bagatelle* (фр. дріб'язок, дрібничка). Саме в епоху рококо уперше виникає представлення про інтер'єр, як цілісному ансамблі: стильовій єдності будинку, декору стін, стель, меблів. З'єднання ажурних форм, складного орнаменту і прозорих, світлих фарб породжувало святкове, дійсно феєричне видовище. Усе мистецтво рококо побудоване на асиметрії, що створює відчуття занепокоєння - грайливе глузливе, вигадливе.

Стеля, підлога і стіни

На початку XVIII сторіччя барочні мотиви перемінилися стилем регентства - в обробці приміщень з'явився дробовий орнамент і складні вигнуті форми. Ближче до середини сторіччя регентство уступило свої позиції власне рококо в усій його вишуканій пишності.

В архітектурі інтер'єру з'являються тонкі рельєфні різьблені і ліпні обрамлення, переплетення, візерунки, завитки, розірвані картуші, маски-голівки амурів і гротески в з'єднанні з рокайлем. Рокайль - морська раковина - це основний мотив, власне, що дав назву стилеві, вона використовується буквально усюди: полки, стіни, меблі, дрібні аксесуари.

Вся архітектура і декорування рококо спрямована на приховання конструкційних особливостей і руйнування площин. Наприклад, площина стіни від стелі в рококо відокремлює падуга - плавний, напівкруглий перехід, що пластично зв'язує те й інше. Цей непомітний перехід декорується тонким орнаментальним рельєфом.

У сучасних умовах це дуже легко реалізувати за допомогою гіпсокартону, що легко згинається в будь-якому напрямку. Частина стіни, що залишилася, маскували картинами, що руйнують площину, і дзеркалами,

цілком її знищували. Причому дзеркала треба розташовувати так, що б одне відбивало в іншому.

В оригіналі стіни обтягалися шовковими тканинами в з'єднанні з занавісами на вікнах і порт'єрами на дверях. Потім прийшла черга бавовняних тканин і паперової шпалери. Шпалери споконвічно привозилися китайські або індійські, але згодом замінилися на англійські і французькі, щоправда, зі збереженням східного колориту. Стіни можна розділити по висоті на дві частини. Такий розподіл можна зробити фільонками у виді "дзеркал", або кольором. Наприклад, верх однотонний (ніжно блакитний, бузковий, рожевий, сірий з позолотою і сріблом), а низ клеяти шпалерами з орнаментом.

Самі приміщення в плані переважно овальної або круглої форми, що також реалізується за допомогою панелей з гіпсокартону і пенополіуретановою обробкою. Більшість віконних і дверних прорізів, дзеркала і декоративні панно над дверми також мали круглу або овальну форму. Для додаткового декорування стін, дверних і віконних прорізів можна використовувати овальні медальйони з гірляндами і бантами, орнаменти з гірлянд, листів, плодів, волут і сувоїв, віньеток і так далі, покриті позолоттю або пофарбовані в білий колір.

Стелю краще, звичайно, однотонною, але з обов'язковим орнаментальним декором: гіпсова ліпнина, декоративні елементи з пінопласту, пінополіуретану. Декоративні елементи офарблюються в білий колір або покриваються позолоттю. Декорувати можна карнизи, бордюри, куточки, плафони. У центрі стелі можна вмонтувати купол, оформивши його декоративними карнизами або пофарбувавши в блакитний колір.

Підсвічування крапковими світильниками створить додаткову ілюзію відкритого простору. Стельовий декор у прихожих, віталень і їдалень має бути густим і складним, а в спальнях і дитячих кімнатах навпроти скромним.

Люстри помістити в центр плафона або куполу, добре, якщо вони будуть бронзові, із кришталевими підвісками або лампочками у виді свічок. Для створення нереальної і романтичної атмосфери не зайво буде сховане підсвічування по периметру приміщення. Як підсвічування можна застосувати

аргонові світильники, закріплені на спеціальній проведеній стрічці-керівництві і заховані в широкі стельові карнизи.

Підлога у приміщеннях може бути покрита плиткою або паркетом. Плінтуса прямими або вигнуті по профілю. Висота плінтусів довільна.

Стиль рококо, на відміну від багатьох інших історичних стилів, цілком підходить майже для всіх приміщень. Природно, більш органічно він впишеться у вітальню, спальню, ванну кімнату. Що з них ви перетворите в будуар - вирішувати вам. Але рококо впишеться й у робочий кабінет, і в бібліотеку, і навіть кухню. Це мальовничий, романтичний і затишний стиль, а що приміщення відмовиться від таких епітетів.

Кімнати повинні бути строго симетричними за планом. Це спадщина класичних стилів варто враховувати й у розміщенні меблів. Центр інтер'єру - невисокий камін, покритий плитою з білого і кольорового мармуру, прикрашеного розкішними бронзовими накладками. Над камином обов'язково повісьте велике дзеркало в золоченій рамі, а на коминковій полиці розставте предмети розкоші: годинник із золоченої бронзи, канделябри, порцелянові вази й інше. У рококо меблі для сидіння підрозділялася на "обстановочну", що розставлялася уздовж стін, і "рухливу", що розташовується там, де звичайно збиралося суспільство.

Гарнітур необхідних для обстановки предметів в основному складав набір з м'яких меблів: стільців, крісел, диванів канапе, екрана для каміна і ширми. З меблів для збереження більше всього підійде лаковий комод із хвилястим фасадом. Звичайні прямокутні шафи, а тим більше скрині в інтер'єрі в стилі рококо недоречні. Для будуара потрібний кокетливий туалетний столик. Для спальні - романтичне ліжко, краще з балдахіном.

Велику увагу варто приділити освітленню. Саме ним так зручно створювати інтимну, романтичну або затишну атмосферу. Основні типи світильників - люстри, торшери і бра. Добре, якщо настінні бра будуть у виді гіпсових раковин, квітів і чаш.

Небагато про колір. Якщо барочні інтер'єри прославлялися розмаїтістю

яскравої колірної гами, то під час рококо пріоритетними стають приглушені, пастельні кольори: перловий, срібlistий, блідо-охристий, перламутровий, блакитнуватий і тому подібні. У моді були з'єднання білого і блакитного, білого і ясно-зеленого або рожевого кольорів. Працюючи з позолотою необхідно не забувати про почуття міри, а ще краще віддати перевагу матовому золоту і сріблу.

Акcesуари

Кімната в стилі Рококо повинна нагадувати скриньку з цінностями. Тому ігнорувати акcesуари і намагатися стилізувати інтер'єр під рококо - речі взаємовиключні один одного. Порцелянові статуетки, скриньки, вазочки можна розставляти буквально скрізь: на коминкових полках, столиках, спеціальних постачаннях-консолях, у шафах-гірках. Посуд належний бути легким і витонченим.

Матеріали - скло, порцеляна, майоліка, обробка - золото, срібло, лак, розпис. Не відмовляйтеся від виробів із золоченої бронзи: канделябри, бра, люстри, настінні і настільні годинник. Позолочена бронза так само використовувалася у виді накладок для меблів, виробів з порцеляни, фаянсу, каменю і кістки.

Внутрішнє обрамлення інтер'єрів рококо доповнювалося шпалерою, тканинами, вишивками. У гобеленах модними стали візерункові тканини, оксамит, мереживо, тканини з уплітанням срібних і золотих ниток. Дуже немаловажна деталь в інтер'єрі - штори. Це повинно бути самі мудрі дво- або тришарові штор. Як матеріали можна використовувати полотна з жаккардових, парчевих або шовкових тканин. Для легких "французьких" штор кращий білий колір, тканина - тонкий шовк. Широко використовуйте ламбрекени і підхвати, що по стилю повинні з'єднатися з основними видами штор.

Поява в Європі китайських предметів було викликано захопленням східним мистецтвом. Іноді цілі інтер'єри оформлялися в китайському стилі. Китайське мистецтво стало предметом жагучого колекціонування. Поруч з

китайською порцеляною, стають популярними лакові панно, що прикрашають стіни або мистецьки вмонтовані в європейські меблі, картини, шовкові тканини з зображенням сцен з китайського життя, пагодами, пальмами, парасольками, папугами. При описі Рококо не можна залишити без уваги мейсенську порцеляну. Заслуга відкриття твердої порцеляни в Європі належить Йоганну Фрідріхові Бетгеру. За його наказом у мейсенській міцності була запущена перша європейська мануфактура, що принесла Саксонії небачену світову славу. Німці навіть винайшли спеціальні меблі - шафу-вітрину для збереження і виставки посуду.

Крім прекрасних за формою ваз і судин, візитною карткою мейсенської порцеляни стає дрібна пластика - витончені статуетки, що зображують галантні сценки. Тонко і віртуозно модельовані, повні динаміки й у теж час надзвичайно пластичні, вони точно дають представлення про епоху, їхній що породила, шарм граціозного і фривольного стилю рококо.

Меблі

Поступово пишні і помпезні барочні меблі уступають місцем більш вигадливої і витонченої. Класичні орнаментальні мотиви замінюються легкими рослинними арабесками. Композиція декору симетрична і будується на більш вільному рішенні прямих і вигнутих ліній. Головним стає прагнення розчинити деталі в загальному обсязі предметів. У цей час випускаються альбоми гравюр зі зразками меблів нового стилю, авторами яких є Жуль Оппенор, Клод Жилло і Жюст Аврелій Мейсоньє.

Однак найбільше чітко стиль регентства проявився в роботах Шарля Крессана. Його меблі вишукані і витончені. Крессан доводить до досконалості техніку інкрустації - маркетрі, а так само мистецтво карбування бронзи. Матеріалом для меблів служило дерево місцевих порід, наприклад, горіх, липа - ті матеріали, що легко піддаються різьбленню. Іноді вживалися і дорогі сорти привезеного дерева: амарант, палісандр, рожеве і чорне дерево.

Меблі цього часу в основному невеликі по розмірах і винятково зручні. Для сидіння служать дуже затишні стільці, крісла, дивани, шезлонги і т. п..

З'являються так звані бержери - подвійні дивани. Велике поширення одержали диванчики, канапе, кушетки, а також тендітні на вид, але дуже зручні крамнички. До сидінь, спинкам і підлокітникам прикріплюють подушки, обтягнуті шовком, витканим пасторальними сценами, орнаментом і квітковими мотивами.

Широко використовуються комоди, покриті китайським лаком і розписом - стилізованими "китайськими" пейзажами. Для меблів цього часу характерне фарбування дерев'яних частин предметів у світлі тони, золочені і велику кількість бронзових деталей.

Форми столиків визначалися їхнім функціональним різноманіттям: письмові, кавові, туалетні, для рукоділля і так далі.

Ліжка частіше мали одну спинку; балдахін кріпилося до стелі. Ліжка в спальнях у стилі рококо мають власні імена. Меблі в стилі галантного сторіччя в моді і зараз. Багато виробників меблів буквально копіюють добутки стародавніх майстрів. Цілі серії віталень, столових і спальних гарнітурів так і йдуть у продаж під ім'ям Людовіка XV. Тобто, якщо ви хочете відтворити в себе інтер'єр рококо, у вас буде на порядок менше проблем, чим з іншими історичними стилями. Спробуйте знайти у вільному продажі готичні меблі.

Контрольні питання

1. Коли зародився стиль рококо?
2. Які особливості живопису рококо?
3. Які види мистецтва присутні в XVIII ст. ?
4. Які особливості архітектури і інтер'єру стилю рококо?

Список використаних джерел

1. Велика ілюстрована енциклопедія мистецтва. М . Холлінгсворт - К.:Махаон. Україна,2011.
2. Дудникова Г. История костюма / (серия «Учебники XXI века»). Ростов н/Д:

Феникс, 2001.-416с.

3. Сидоренко В. И. История стилей в искусстве и costume/ Серия «Среднее профессиональное образование .» - Ростов н/Д: Феникс, 2004 - 480с.
4. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств. М., Искусство. 1993,1994.